

Совет ҳукумати Кўкон автономиясини миллий буржуазия пан тюрксистик давлат, деб қаради. Туркистонда бошланган собик иттифокка қарши Миллий озодлик ҳаракатини эса «босмачилик» ҳаракати деб «таловчи», «бандит» ҳаракати деб айблади. «Босмачи» сўзи 1919 йилда пайдо бўлди. Бу халқ қасоскорлари бўлиб «Туркистон халқларининг ватани» деб эълон қилинди. Бу ҳаракатга обрўли одамлар, диний намоёндалар, тирик қолган ҳукумат аъзолари ва бошқалар қатнашди. «Босмачи» деб «бандит», «қароқчи» даражасида тушунганлар миллий озодлик учун қурашган халқ қаҳрамонлари эди. «Босмачилар» миллий давлатни тузиш ва Туркистон халқларининг мустақиллигини таъминлаш учун қурашдилар. Вақтинча тоғли ва қумли жойларга чекинган бўлса ҳам ислом ва миллий қучлар қуч тўплашиб уларга қарши тўхтовсиз қураш олиб бордилар. Мустафо Чўқай Туркистон халқлари ўзини давлатига эга бўлиш, ягона Туркистон таклифи билан чиқди. Унинг боши учун 1000 сўм эълон қилинди. Лекин у 1918 йил майда бошқа фамилия билан Тошкентдан чиқиб кетди.

Большевиклар собик иттифок миллий озодлик ҳаракатига шавкатсизларча курашдилар. Улар миллий озодлик курашининг энг шиддатли ва жанговор боскичи ҳисобланган. Босмачилик тасодифий ҳодиса бўлмай ўз даврининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг махсули сифатида юзага келди. Чунки Чор ҳукумати тоталитар сиёсатини юргизиб ва тараққиётни бўғиб халқнинг газаби ва нафратини кўзгатди. Айниқса, Туркистонда мустамлакачилик ва улуг миллатчилик сиёсати юқорига чиқди. Большевиклар Туркистонда ҳокимиятни кўлга киритгач, туб аҳолини кириш, мол- мулкни талаш билан шугулланиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга йўл бермади. Бу ҳақда Турар Рискулов (Туркистон компартияси мусулмонлар бюроси раиси) «Биз шўрлик мусулмонларни Николай замонидан қандай ҳайвон ўрнида қарашган бўлса, йўқсиллар (советлар) ҳукумати даврида ҳам шундай... ҳозир ҳам зулматда яшамокдамиз, оч, яланғоч, итга ўхшаб ҳор бўлиб ўлиб кетаяпмиз. Бунинг учун қим айбдор?... Мен бойлар тарафини олмокчи эмасман. Бирок бир камбағалнинг битта оти бўлгани ва шу отга арава кўшиб, оиласини боқиб тургани ҳақида гапирмокчиман. Бир қизил армия жангчиси уйига бостириб кириб, зўравонлик билан отни текинга олиб кетган. Энди оила ниманинг ҳисобига қун кечиради? Нахотки шундай қилиш фирқа дастури амалида бўлса? Бойларнинг мол-мулкни бўлиб беряпмиз, деб аслида 84 минг кишилик бутун шаҳарни талон-торож қилишди. Ҳўш, бу нима деган гап? Намангандан чиқадиган барча маҳсулот, қимматбаҳо буюмларни тортиб олишиб, то қулфгача рўйхатга киритишди. Баъзи кишиларни қурол саклашда гумон қилиб қамашади, қурол топиша олмагач, уларни шартли равишда озод қилдилар ва беш-ўн минг сўм жарима тўлатдилар. Бу пуллар қаерга кетди - шўролар қассасигами ёки чўнтакками? Агар чўнтакка бўлса, бу ҳолда қандай баҳо бериш керак? Ёки ўзлари ҳукмрон бўлишлари учун бу ҳукуматни барпо қилдиларми? Улар (большевиклар) бошқаларнинг ипак-газламалари ва қимматбаҳо буюмлари билан уйларини безадилар. Бизларга нима беришди? Қорнимизни тўйгазишдими? Йўқ! Агар яхши қийинтиришганда камбағаллар яланғоёқ юришармиди? Агар қорнимизни тўйгазишганда минглаб одам очликдан ўлармиди? Бизнинг уйда нималар қолди? Фақат жулдур тўшаклар, ҳолос. Бошқа ҳеч нарса». Большевикларнинг ғайриинсоний сиёсати шу даражага етдики, кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жиноятга қўл урдилар. Фарғона водийсида саноат тармоқларини барчасини давлат мулкига айлантирдилар. 1918 йил 26 февралда «ўлкадаги пахта мусодара қилиш тўғрисида» декрет қабул қилинди. Туркистонда мавжуд бўлган бутун пахта мусодара қилинди ва Туркистон ўлкаси ишчи-деҳқон ҳукуматининг мулки деб эълон қилинди. Сўнгги ҳужжатда қаршилик кўрсатилса, отишгача барча қоралар қўлланилсин. 1918 йил декретлари асосида 140 дан ортиқ завод ва йирик пахтачилик фирмалари, 400 га яқин қичик қорхоналар эгалланди. Шунингдек, 2 млн. 657 минг пуд пахта толаси, 413,09 пуд уруғлик чигит, 476,8 пуд ғўшт ва бошқа нарсалар қўлга олинди. Пахтачилик саноати Россия учун энг аҳамиятлидир. 1917 йилда, 1918-1919 йилларда ҳам қамида 1 млн. пуд дан ортиқ дон Россияга юборилди, минглаб маҳаллий аҳоли эса очликдан вафот этди. Большевиклар маънавий ҳаётни ҳам издан чиқардилар: масжид ва мадрасалар бузилди ёки ёпилди, қозилар уламолар хибса олинди, Марғилонда Қуръони қарим ёқилди, Андижонда Жомеъ масжидига солдатлар жойлаштирилди, Қўқондаги мадрасага ўт қўйилди. Хуллас, ўлкада қидаб бўлмайдиган даражадаги оғир сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт «босмачилик» курашининг негизини ташкил этди. Бу кураш мустақиллик ва озодлик руҳи билан сугорилган умумхалқ ҳаракати эди. Водийда ўнлаб «босмачи» гуруҳлари шаклланиб душманларга қарши аёвсиз ҳужумлар уюштиришди. «Шўро Исломия»,

«Шўрои Уламо» раҳбарлари бевосита бошчилик қилишди. Булар таркок ҳолда юзага келганлиги туфайли умумий раҳбарлик марказини туза олмади. 1918 йил мартда барча кўрбошиларнинг биринчи қурлтойи ўтказилди, катта Эргаш истиклол учун қурашишнинг раҳбари этиб тайинланди. Ўша йилнинг ёзида унинг ўрнига Мадаминбек тайинланди. 30 минг атрофида Ватан ҳимоячиларни бирлаштирди. Большевикларга қарши бошқа миллатлар ҳам қурашди. Мадаминбек қўл остида - 90 та, Эргашда - 100 тага яқин рус офицерлари хизмат қилганлар. Мадаминбек Жалолобод ва Ўшда тузилган К. Монстров бошчилигидаги рус крестьянлар қўшини билан иттифок шартномасини тузди. Шунингдек, рус генераллари ва офицерлари томонидан тузилган «Туркистон ҳарбий ташкилоти» уларнинг иттифокчиси сифатида фаолият кўрсатди. Фаргона водийсига 30 минг аскар қиритилди. «Барибир, туб аҳолининг бизга душманчилиги сакланиб, - дейди Юрий Папоров, - «босмачилар» енгиллик билан бизнинг ҳарбий горнизонларимизни тор-мор этаверди. Оқибатда биз қўшинларимизни қишлоқдан олишга мажбур бўлдик». 1918 йил июлда Қўкон уездида Эргаш бошлик Ватан ҳимоячилари ва Кизил армия ўртасида тўқнашув бўлди. Ватан ҳимоячилари галабага эришдилар. Қўкон, Наманган ва Андижон уездларида ҳам ватан ҳимоячилари қучайди. Горчаков темир йўли ва Эски Маргилонда ҳам қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. 1919 йил баҳорда Мадаминбек ва Эргаш кўрбошилар бошлик икки марказ шаклланди. Уларнинг бири Андижон, Наманган, Скобелев уездларида, иккинчиси эса Қўкон уездида ташкил топди. Мадаминбек, Эргаш, Шермухаммад, Омон Полвон раҳбарлигидаги ватан ҳимоячилари Жалолобод, Ўш, Наманган атрофларида Кизил армия билан жанг қилдилар. Ватан ҳимоячилари 1919 йил сентябрда Ўш шаҳрида Кизил армияни мағлубиятга учратиб шаҳарни эгалладилар сўнгра Жалолободни ҳам қўлга қиритдилар. Андижонда большевиклар мудофаага ўтиб пахта тойларидан баррикадалар қурдилар. 6 кун давом этган жангда қўшимча келган ёрдамчи полк қучайиб 26 ва 30 сентябрда Ўш ва Жалолободни эгалладилар. Кўрбошилар орасида бирдамлик йўқ эди. Уларни бошқарадиган ҳукумат ҳам йўқ эди. 1919 йил 22 октябрда Ойим қишлоғида 150 та кўрбоши Мадаминбек бошлик армияга бирлашдилар. Ноябрь ойида Ватан ҳимоячилари томонидан Кизил армия полки тор-мор этилди. Мадаминбек бирин-кетин мағлубиятга учраганидан кейин таслим бўлди. Туркистон фронтидаги иккинчи Туркистон ўқчи дивизия билан Мадаминбек ўртасида шартнома имзоланди. Шўро ҳокимиятини тан олишга, унинг барча буйруқларини бажараман. Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари орасида шариат асосларини саклаб қолиб меҳнаткашларни манфаатларини ҳимоя этишга, мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одатларига йўл берилишига, доимий қароргоҳи Наманганда бўлиб, ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъдалар берилди. 13 мартга ҳарбий инқилобий кенгаши ва Туркистон марказий ҳокимиятига содиқ эканлигини билдириш учун Тошкентга боришга сўз бераман, деб қўл қўйишади. Мадаминбек қўшинларини саклаб, унга бошчилик қилиш шартига умид қилади. У жамиятни шариат асосида бошқаришни талаб қилди. Лекин бу Мадаминбекни жиловлаш учун қилинган ўйин эди. Шартнома Туркистон халқ комиссарлар совети раиси билан эмас, Фарғонадаги ўқчи дивизия бошлиғи билан тузилиши нотўғри эди. Мадаминбек сиёсий жихатдан тажрибасизлик қилди.

1919 йил мартда истиклолчилик ҳаракатини қучайишига қарши М. В. Фрунзе қўмондонлигида Туркистон фронти тузилди. Қуйбишев ҳарбий кенгаш аъзоси этиб тайинланди. Улар Ватан ҳимоячиларига қарши аёвсиз қурашдилар. Қуйбишев тузилган битмни қоралади. Мадаминбек билан тузилган битмни матнини ўзгартиришади.

Мадаминбек бошчилигидаги кўшинни саклаш норозилик келтириб чикарди. Фрунзе: «Собик «босмачи»лардан тузилган бригадаларни таркатиб юбориш керак» деб талаб этди. Аслида ким босмачи? Фрунзенинг ўзи эмасми?! Она ватанни химоя қилган киши юрт химоячиси, дея эъзозланади-ку! Сулх битами амалда коғозда қолиб кетди. Бу «большевикларнинг иккиюзламачилиги ва фирбгарлигини кўрсатувчи далиллардан биридир». Баъзилар Мадаминбекни киргинборатдан, очлик ва огир ҳаётдан халос этиш учун сулх тузган дейишади. Унинг ўзи ҳам худди шундай деган эди. Собик иттифок мазлум халқларга озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини бериш ҳақида декларация эълон қилган эди. Бунга ишонган жаҳидлар Туркистон Мухториятини ташкил этган эдилар. Аммо большевиклар Фарғона водийсини қонга белаб, вайрон этиб мухториятни ағдардилар. Мадаминбек бунинг гувоҳи бўлиб туриб большевикларга ишонч билдиришини оқлаб бўлмайди. У қатта сиёсий ҳатога йўл қўйди. Чунки сулх битами большевикларга қатта фойда келтирди.

Большевиклар фурсатдан фойдаланиб, водийда ҳарбий тайёр-гарликни қучайтирди. Мадаминбек большевикларга хизмат қилишни бошлаб юборди. Ватан химоячилари орасида тарқоқлик бошланди. Шермухаммадбек (Кўр Шермат) ва Холхўжа кўрбошилар уни ватан ҳоини деб эълон қилган эдилар. 1920 йили 4 майда Мадаминбек Холхўжа кўрбоши томонидан ўлдирилди. 1920 йил июль ойида Шермухаммад кўрбошиларнинг мажлисида Ватан химоячиларнинг сардори этиб сайланди. Ватан химоячиларининг сони 30 минг кишига етказилди. Яна озодлик қурашининг алангаси порлади. Туркистон марказий ижроия қомитета Фарғона водийсида ҳарбий ҳолат эълон қилди. 1920 йил май ойида Фрунзе водийга қелиб қурашга бошчилик қилди. Ватан химоячилари бу вақтда Олой тоғида ўрнашган эди. Бу ерда душман қучлари билан тўқнаш қелади. Ватан химоячилари Олойдан тушиб Фарғона, Наманган, Андижон, Ўш ва Жалолободда бўлишди. Кизиги шундаки, Ватан химоячилар орасида аёл Олтиарикнинг Полсой қишлоғида тугилган Шакархон жангчи аёл сифатида ном чиқарди. Кейинчалик Шакархон олтиариклик Тўйчи кўрбошига қўшилиб қураш олиб борди. Бу аёл Шакар кўрбоши номи билан юздан ортиқ йигитга бош бўлиб жанг қилди. Ўғли Одилжон ҳам онаси сингари Ватан учун қураш олиб борди. Уни большевиклар ўлдирди. Ёлғиз ўғли учун ўч олиш жанги Қайроғоч қишлоғида бўлди. У Олтиарик, Риштон ва Скобелев шаҳрида Қизил армия қисмларига зарба беради. Шакархон кўрбоши 1921 йил охирида, жангларнинг бирида ҳалок бўлади. Қизил армия қисмлари қучайиб Шермухаммад бошлиқ ватан химоячилари Олой тоғларига чекинди. 1921 йилда Андижон уездида, Сўҳда, Булоқбошида, Чустда жанглар давом этди. Ўша йилнинг май ойида химоячилар Наманганга ҳужум қилдилар. Раҳмонкул кўрбоши Ашава қишлоғида 8 соатли жангда 65 солдатни ўлдириб ғалабага эришди. Лекин душман янги қучларни ташлаб, 1921 йили ноябрда Ашавага қайта ҳужум қилдилар. Ватан химоячиларидан 800 киши ўлдирилди, Раҳмонкул кўрбоши Чотқол томонга яширинди. 1921 йили сентябрда Шермухаммад бошлиқ ватан химоячилари ва қизил армия ўртасида Шохимардонда 14 соат жанг бўлиб, у чекинишга мажбур бўлди. Шундан кейин душманлар қирғиз кўрбошчиси Муъддинга қарши ҳужум уюштириб ғалабага эришдилар. 1921 йил январдан бошлаб сентябргача Ватан химоячиларидан 2500 таси ҳалок бўлди. Лекин мустақиллик учун қурашни ҳамон давом эттира беришди. «Айрим маълумотларга кўра 1922 йилнинг баҳорида Фарғона водийсида Шермухаммад, Исломул, Эшман бойвачча, Мирзо Умар, Умаркул, Омон Полвон, Боестон, Муъддин, Шермат, Жонбекқози Аҳмад Полвон, Исроил, Шермухаммаднинг укалари, Нурмат ва Тошмат, Мамароз, Қорабой ва бошқа кўрбошилар

истиклол учун курашишни давом этгирдилар». У ёки бу жойларда душманга қарши Мирза понсот, Давронбек, Тўхтасин, Хонмирза Каримжон, Сотволди Турсуналиев ва бошқа ўнлаб кўрбошилар жанг олиб бордилар. 1923 йил истиклол учун кураш давом этди. Бирок ўша йилнинг охири ойларида «босмачи»ларнинг асосий кучлари тор-мор этилиб, собик иттифок ўзининг мавқеини мустаҳкамлади. Шермухаммадбек Афғонистонга чекинди. Лекин Ватан ҳимоячилари айрим ерларда курашни давом эттирдилар. Сузук кишлоғида Нурулло Максум бошчилигидаги «босмачи»лар ҳам таслим бўлдилар. Уларни алдаб, тинчлик шартномасини(яраш) тузиб пахта заводида катта зиёфат уюштириб, уларни ҳаммасини қўлга олиб Ўш шаҳрига олиб кетдилар.

«Босмачилик» ҳаракатининг кучайиши «аслида у 1918 йил февраль ойида большевикларнинг Туркистон мухториятига қарши бошлаган уруши жараёнида юзага келган эди... 1918-1924 (7 йил мобайнида) кураш давом этди. Шу йиллар орасида уларнинг сони 20—30 минг кишига етди». Бу ҳақиқий миллий озодлик кураши бўлиб муҳим аҳамият касб этди.

Аввалдан эълон қилинган халқ комиссарлар советини қарорида халқларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилашлиги ҳар қандай миллий ва диний имтиёзларни бекор қилиб майда миллатларни эркин тараккий этишига йўл очиб бериш «Россия ва Шарқ меҳнаткаш мусулмонлар»га кўрсатилган ҳуқуқдарга риоя қилинмади. Қонуний эркинлик бериб элон қилинган Туркистон автономияси 1918 йили 19-26 январда Тошкентда мухторият ҳукумати бекор қилинди деб унинг 30 та аъзоси қамалди. Муваққат ҳуқуқ мат ва большевиклар мусулмон халқларининг Қозон шаҳрида бўлган йиғилишида автономиянинг қуролли кучларини ташкил қилиш ҳақидаги қарорини жонув жабҳаси билан бажармасликка ҳаракат қилишди. Ана шундай бўлса-да, мустақиллик ва озодлик учун курашувчи Туркистон халқлари адолатсизликка қарши курашувчи кучлардан фойдаланиш чорасини қўришди. Ваҳоланки, 1917 йил декабрда «Улуг Туркистон» (Тошкент) газетасида Қўқон автономияси бу Туркистонни Россиядан ажратиш олиш ниятида эмас эди. Лекин унга қарши уюштирилган қонли юришлар ҳар қандай ҳолатни яратиши мумкин. Қўқон мухториятини ҳимоя қилиш, уни большевиклар зулмидан сақлаб қолиш Эргаш Қўрбошига топширилди. Шундай қилиб, халқ миллий-озодлик ҳаракати биринчи марта 1917 йил охирида ва 1918 йил бошларида Қўқонда вужудга келди. Миллий озодлик ҳаракатининг қатнашчиларини «қаллақесарлар», «босмачи», халққа қарши деб кўрсатишга ҳаракат қилди. 1918 йил 22 февралгача большевиклар шаҳар мудоффаачиларига қарши Қўқон қўчаларида катта жанглар уюштирдилар. Шўро қўшинлари 10 мингга яқин туркистонликни қириб ташлади. Бу курашда большевиклар арман дашноқларидан жуда унумли фойдаландилар. Бир ой давомида шаҳар арман миллатчилари (Дашноқ)лар томонидан талон-торож қилинди. Арман дашноқлари биргина 1918 йил бошларида Марғилонда 7 минг, Андижонда 6 минг, Наманганда 2 минг, Қўқонда 4,5 минг кишини отиб ташладилар. Фарғона водийсида 180 та қишлоққа ўт қўйдилар. Мухториятни тор-мор қилиниши большевикларни миллатларни ўз ҳуқуқини ўзи белгилаш масаласини юзаки эканлигини исботлади. Кейинчалик 1918 йил май ойида Туркистон совет автоном соғиалистик республикаси тузилганлиги эълон қилинди. Бунга маҳаллий миллий вакиллардан озчилик қиритилди. Лекин улар халқ қилувчи роль ўйнай олмади. Шундай қилиб, Туркистонда шўро ҳокимияти зўрлик асосида ўрнатилди. Қўқондаги Туркистон Мухториятини тугатилиши қиргинлар, ёнгинлар, талон-торожлар ва ҳаёсизларча халқни қизил империя давлатига бўйсундира олмади, аксинча бундай ҳолат туркистонликларни, айниқса, Фарғона водийсидаги қаҳрамон халқни қўлга қурол олиб қўп йиллар давомида

келгинди боскинчиларга карши кураш олиб боришга ундади. Бу Туркистонда хакикий партизанлик урушининг бошланиши эди. Шермухаммадбек (Шерматбек), Мухаммад Аминбек (Мадаминбек) Нурмухаммадбек (Нурматбек), Холхўжабек ва бошка эл ичидан отилиб чиккан эрк жангчилари рахбарлигида советларга карши узок йиллар кураш олиб бордилар. Шўроларнинг гражданлар уруши, Россияда 1918 йил бахоридан бошланиб 1920 йилгача давом этди. Туркистонда эса махаллий аҳоли ўз устидан хукмрон бўлган шўроларга карши миллий озодлик курашини давом эттирди. Россияда ок гвардиячилар билан кизил гвардиячилар бундай уруш Туркистонда юз бермади. «Босмачилар»нинг аксарият кисми Туркистоннинг мустакиллигини саклаб қолиш учун харбий кучлар сифатида чет эллик мустамлакачиларнинг «янги тузуми» (советлар)га карши кураш олиб бордилар. Уларнинг бу курашлари 10 йилдан ортик давом этди. Бу ном «босмачи»лар великорус шовинизмга аёвсизларча вахшийликка, адолатсизликка карши умумхалк курашига айланиб, 1930 йилнинг биринчи ярмигача давом этди. Кўкон мухторияти рус шовинистлари ва арман дашноклари томонидан конга ботирилгач, 1918 йил бахоридан халк озодлик харакати Ўш атрофини Кизил империя чангалидан озод кила бошлади. 1918 йил кузида Фаргонанинг шаркий худудида Мадаминбек (Мухаммад Аминбек) ўз харакатини кучайтирди ва 1918-1920 йилларда Фаргона миллий озодлик харакатининг марказига айланди. Миллий озодлик харакатининг бирлашган кучлари Жалолобод ва Ўш шаҳарларини эгаллаб 1919 йил 17 сентябрда Андижонни камал килди. Лекин катта кучга эга бўлган Андижон гарнизони озодлик курашчиларини чекинишга мажбур килди. 1920 йили март ойида Мадаминбек Ахмадбековни таслим қилиб кон тўкилмасин, ҳаммага озодлик берилади деган ваъдалар билан таслим бўлишга мажбур килди.

Мадаминбекнинг таслим бўлиши озодлик харакатини сўндира олмади, аксинча, 1920 йил кузда Фаргонада Шерматбек (Шермухаммадбек) етакчилигида озодлик харакати яна авж ола бошлади. Бу харакат 1923 йил охиригача давом этди.

Туркистонда ташкил топган учинчи бир миллий мустакил давлат - Хоразм Халк Жумхурияти эди. 1917 йил декабрида Тош- кентдаги Шўро Комиссарияти Хива хони мустакиллиги шўролар ҳукумати томонидан танилганини билдиради. Аммо большевикларнинг вактдан ютиш учун ишлатган бу найрангига Асфандиёрхон учмайди ва у Совет ҳокимиятини тан олишдан бош тортади. Айна вактда мухожирликдан қайтиб келган Жунаидхон Хива хони сиёсатидан норози бўлган таркок туркман кабилаларини бирлаштириб хонга карши бош кўтаради ва у бир вактда Шўро ҳокимиятига ҳам карши кураш бошлайди. Асфандиёрхон, Жунаидхон бирлашишади. Пекин 1918 йил сентябрида Асфандиёрхон мафхий равишда ўлдирилади. Жунаидхон тахтга Асфандиёрхоннинг тоғаси Абдуллахон юзаки тахтга ўтказилади. Аслида эса Жунаидхон Хива хонлигининг мутлак ҳукмдори бўлиб қолади.

1918 йил 4 апрелда Россия ҳукумати топширигига биноан Туркистон АССР ҳукумати Жунаидхон билан сулҳ шартномасини имзолайдилар. Лекин Совет ҳокимияти Хивада инкилоб ўтказишга ҳар томонлама тайёргарлик кўра бошлайди. Советларнинг Хивага нисбатан душманлигини сезган Жунаидхон РСФСР билан Туркистон АССРига карши урушга тайёргарлик кўра бошлайди. 1919 йили декабрдан Жунаидхонга карши советлар юриш бошлайди. 25 декабрда Кизил кўшин Амударёдан ўтади. Жунаидхон кўшинлари большевик боскинчиларга каттик каршилиқ кўрсата бошлайди. Аммо кучли кизил гвардия зарбасига бардош бера олмай Урганч томонга чекинади. 1920 йили 17 январдаги кучли жангда Жунаидхон кўшинларни саклаб қолиш мақсадида асосий қароргоҳи (яхши мустаҳкамланган) Тахтакалъага чекинишади. Лекин 1 февралда Кизил империя

қўшинлари хонлик пойтахти Хивани эгаллайди. Абдуллахон Хива хонлигидан воз кечади. Туркистонда содир этилган вахшийликларнинг ҳаммасига Эллиава, Куйбишев, Колесов, Фрунзе каби большевиклар бошчилик килади. Илгариги генерал Скобелев, Кауфман, Куропаткин ва бошқаларнинг вахшийлигидан буларнинг қилган ишлари ўтиб кетди. Хивадаги тўнтариш халқ қўзғолони натижасида эмас, балки чет эл интервенцияси никобида юз берган эди. Лекин РСФСР ва Туркистон АССР ҳукумати Хива хонлигини ер билан яқсон қилган совет ҳарбий қучлари эмас, халқ инқилоби деб тушунтирдилар. 1920 йил февралда «ёш хиваликлар» умумхоразм қурултойини чақириб «Хоразм Халқ Жумҳурияти» тузилганлигини эълон қилдилар. Туркистонда яна бир миллий мустақил ҳукумат тузилди: Хожи Юсуф, Пахлавонниёз - ҳукумат раиси, Бобоохун Салим ўғли - бош вазир, Мулла Ўроз- хўжа Муҳаммад - ташқи ишлар вазири, Жуманиёз Султонмурод - ички ишлар вазири, Мулла Бекжон - маданият вазири, Хасан ўғли - ҳарбий вазир, Мулла Нормуҳаммад - иқтисод вазири бўлдилар. Қурултой Хива хонлиги ўрнида қадимий Хоразм номини қайта тиклайди. Ёш Хоразм Халқ Жумҳурияти эълон қилинади, ўзининг миллий ҳарбий қўшинларини тузади. РСФСР ҳукумати расман Хоразм Халқ Жумҳуриятини танийди, иккинчи томондан эса бу ҳукуматни тезда йўқотиш чора-тадбирларини қўра бошлайди. 1920 йил 26 апрелда Хива шаҳрида чақирилган 1 Бутун Хоразм қурултойи (аслида 2нчи) Хоразмни совет республикаси деб эълон қилди. Шундай қилиб, Хоразм Халқ Жумҳурияти ҳалок бўлди, Ҳукумат аъзоларининг қўпчилиги қамолка олинди.

Бухоро амирлиги 1917 йил февраль инқилобига қадар Россиянинг протектората сифатида яшади. Туркистон Халқ Комиссарлари раиси Колесов 1918 йил 28 февралда янги Бухорога (ҳозирги Когон) шаҳрига келади. У Туркистон ҳукумати номидан Бухоро хонлигига қарашли рус шаҳарларида Совет ҳокимиятини тан олишни ва хонликни бошқаришни демократлашни буюради. «Ёш бухорочилар»дан ижроия қомитет таъсис этиш ва бу қомитет қўлига давлат ҳокимияти ўтиши қерақлигини ҳам тақлиф этади. Саид Олимхон бу талабни бажаришдан бош тортади ва икки давлат ўртасида уруш қелиб қикишига бу бир баҳона бўлади. 1918 йил 2 мартда Ф. Колесов хонлик пойтахти Бухорога ҳужум бошлайди. Бу ҳужум Колесов учун мағлубият билан тугайди. Бухоро халқи амир қўшинлари билан биргаликда Бухоро мустақиллигини ҳимоя қилади. Колесов чекинади. Амирликни йикита олмаган шўролар 1918 йили 25 мартда Қизилтепада сулҳ битимини имзолашга мажбур бўлди. Бу урушдан сўнг большевикларни вақили сифатида Эллиава, Шалва, Зурабович ва Брайдо Бухорога қелди. Амир билан суҳбатда улар ҳарбий ёрдам қўрсатишга тайёр эканлигини билдиради. Саид Олимхон Жунаидхон билан шўроларга қарши ҳарбий иттифок тузишга, Афғонистон билан дўстлик аҳдномаси тузишга эришади.

Большевиклар Бухорога қарши зудлик билан тақрорий ҳужум М. В. Фрунзе бошлиқ режасини ишлаб қикди. «Бухоро инқилоби» деб аталмиш бу давлат тўнтаришига раҳбарлик қилиш учун В. В. Куйбишев «Ёш бухороликлар» марказий бюросининг раиси Ф. Хўжаев ва Бухоро қоммунистик партияси (янги) марказий қомитетининг раиси Хусаиновларга топширди. Большевиклар яна қийла ишлатиб сулҳ тузиш учун Барановни элчи қилиб Тошқентдан Бухорога жўнатдилар. У амир билан ҳушмуомалада бўлди. Амир Қизил аскарларни Қогондан олишни талаб қилди. Ўзи ҳам қўшинларини темир йўлда 5-6 км орқага қекинтирди. Бу найранг эди. Большевиклар 1920 йили 28 августдан 29 августга ўтар қеқаси соат 12да тўсатдан Бухорога қарши ҳужум бошлади. Қатта қуч ишлатиб уч қун иқида Бухоро шаҳрини босиб олди. Бухоро амираи Гиждувон томон

чекинди.

Сентябрь ойида Амир Бухородан кочиб кетганидан кейин 1920 йил 25 ноябрь (7 ноябрь) Бухоро амири олдидаги майдон «Бухоро мустақиллиги» майдони деб эълон қилинади. Мунавварқори Абдурашидов хотира асарида бундай ёзади: «Файзулла Хўжаев октябрь байрами ва Бухоро мустақил бўлганлиги билан табриклаб, нутқ сўзлайди. Шу кундан бошлаб «ёш бухороликлар» «Мустақиллик» сўзини тез-тез қўллайдиган бўлдилар ва унга эришишга ҳаракат қила бошладилар. Оз вақт ўтгандан кейин Турк комиссия аъзоси Сафаров Бухорога келади ва мени Ревкомга чақириб вазият ҳақда сўради. Ф. Хўжаев унга халқ ҳозирги вазиятдан норози эканликларини айтиб: «бу инқилобми ёки босиб олишми?», деган саволларни ўртага ташлаганликларини айтдим дейди. Мунавварқори Бухоролигида бу ерда Бошқирстон миллий мухторият ҳукумати большевиклар томонидан худди Кўкон Туркистон мухторияти каби тор-мор этилганлиги, унинг бошлиғи ва ҳарбий вазири Аҳмад Зокий Валидий (Валидов) кочиб келади.

Мунавварқори, Ф. Хўжаев ва бошқа Туркистон миллий бир-лиги гоёсини олга сурувчиларнинг бирлашиши туфайли Ўрта Осиё ва Козогистон махфий-миллий аксилкоммунистик ҳаракат марка-зига айланади.

Марказнинг мурожаатига кўра, Туркистон миллий бирлиги гоёси фидойилари Кокажон Бердиев, «Алашўрда» вакиллари, козок Хайриддин Болгинбоев, Мухтор Аvezовлар ҳам Бухорога келади. Бухородаги «Бухоро истиклоли», Тошкентдаги «Миллий иттиҳод», Козогистондаги «Алаш ўрда» ва бошқа миллий озодлик ҳаракатлари марказларининг маркази - Туркистон миллий бирлиги махфий ташкилоти ташкил топади. Унинг етти бандлик «Умумплатформаси» — ҳаракат дастури ҳам қабул қилинади. Уни А. З. Валидий Тўгон бошқаради.

«Туркистон миллий бирлигининг асосий максоди бутун Туркистон тарихий - географик минтақадаги боскинга қарши озодлик ҳаракати босмачилик урушларини бирлаштириш бу гоё 1929 йил сентябрда Бакуда бўлган. Шарқ халқларининг қурултоғи Мунавварқори Абдурашидхонов, Т. Рискулов, А. З. Валидий, Анвар пошшо ва бошқалар томонидан олга сурилган бўлиши мумкин. Чунки Туркистондан борган ҳамма делегатларда большевик боскинга нисбатан нафрат қучли бўлган. Шу ерда Анвар пошшо билан А. З. Валидий яширин ҳолда учрашиб Туркистон халқлари тақдири ҳақида ўйлаганликлари маълум» «Туркистон миллий бирлиги» «Ўрта Осиё мусулмон халқ жумҳурияти» деб ҳам номланиб, у ўз атрофига Туркистон миллати фидойиларининг йирик вакилларини тўплади.

Минтақада махфий фаолият юритди. Миллий озодлик ҳаракатларини ўзаро уйғунлаштириш соҳасида жуда ташкилий — оммавий ишларни жонлантирди. Салкам уч йил ичида ўзининг учта (Бухоро, Самарканд ва Тошкент) конгрессини ўтказди. Булар албатта, ўз-ўзидан эмас, балки каттагина маблаг эвазига амалга оширилгани аниқ. Маълумки бу пайтда «Туркистон миллий бирлиги» ҳаракати қамраб олган минтақада очарчилик ва иқтисодий таназзул авж олган эди. Бунинг устига- устак, совет ҳукуматининг ўзи халқ оммасини очикдан-очик, ҳар хил сиёсий компаниялар баҳонасида талаб топталаётгани ҳам маълум.

Шу нуқтаи назардан ҳулоса қилинса, жаҳидчиликдан ўсиб унган БХСР ҳукумати раҳбарлари ўз хатоси ва алданганликларидан ҳулоса чиқариб, «Туркистон миллий бирлиги» гоёсининг амалга ошишига умид боғлаган ҳолда давлат хазинасидаги олтин захирасидан маълум бир қисмини сарфланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки уларга амирдан қолган мерос, юқоридан тахминан бўлсада, кўрсатилганидан каттагина бўлган.

Кейинга пайтда маълум бўлишича, Ф. Хўжаев коммунистик боскинга қарши ҳатто махфий равишда «босмачилик уруши» кўрбошиси билан битим ҳам тузган экан. Бундан кўриниб турибдики, у икки томонлама иш олиб борган. Бир томондан, миллий озодлик учун махфий фаолият юритган бўлса, иккинчи томондан мавжуд мустамлака, ўзи юкорида тан олингандек, «кул» каби хизмат қилишга мажбур бўлган.

1920 йил 2 сентябрда Туркфронт кўшинлари Бухорода давлат тўнтариши қилиб шаҳарни эгаллаб олишди. Бутун Бухоро инқилобий қомитета ва халқ нозирлиги советининг РСФСР мухтор вақиллиги билан қўшма мажлис бўлиб, Умум Бухоро инқилоб қомитета ва республика ҳуқумати тузилди. Ҳуқумат раиси этиб Ф. Хўжаев тайинланди. Ана шундай вазиятда «Ёш бухороликлар» ва ислохотчилар 1920 йил 6 октябрда Умум Бухоро Халқ қурултойини қақриб Бухоро Халқ Жумҳуриятини эълон қилдилар.

Совет ҳуқумати 1924 йил 12 июнда Бухорони Совет Социалистик Республикаси деб эълон қилди ва ҳуқумат аъзоларини қатагон йилларида қириб ташлади. 1920-1931 йилларда Бухорода миллий озодлик ҳаракатиға Мулла Муҳаммад Иброҳимбек етакчилиқ қилди. Бу ерда ҳам «босмачилик» ҳаракати қучайиб кетди. Иброҳимбек қайси қишлоққа борса большевикларни қирав, қурул-яроқларини тўплар эди. Иброҳимбек Қулоб ва Балжувондан сўнг Қоратегин ва Дарвоз вилоятларини ҳужум билан олади. Шу вақтларда Анвар пошшо Иброҳимбек билан бирға жангға қиради. Иброҳимбек Денов, Бойсун, Шеробод, Гузар ва Қарши атрофларида муҳим ғалабаларни қўлга қиритади. Анвар пошшо Балжувон юкори қисмида бўлган жангда қаттиқ яраланади ва 1922 йили 4 август қуни вафот этади, Ҳазрати Султон зиёратгоҳида дафн этилади. Шундай қилиб, Иброҳимбек шўроларға қарши 7 йил давомида тинимсиз жанг қилади. У Бухороға ҳужум қилиб 12 дарвозасидан олтитасини эгаллайди. 1920-1924 йиллар давомида Мулла Абдулкаҳҳор, Жўра Амин, Мурод Мешқоп, Митан Полвон қаби йирик кўрбошилар раҳбарлигида «истиклолчилиқ» ҳаракати бутун Зарафшон водийсини қамраб олади. Болыпевиклар «босмачилик» ҳаракатини тугатиш учун қатға қуч тўплади. Бухорода Иброҳимбек, Хоразмда Жунаидхон отрядлари шўролар ҳуқуматиға таҳдид солиб турар эди. Жунаидхон кўшинлари 1924 йилда, Иброҳимбек кўшинлари 1926 йилда тугатилди. Туркистонда қенг қулоқ ёзган миллий озодлик ҳаракати 1934 йилгача давом этди. 1939 йилда Туркистонда 14 минг, Эдил-Уралда 7 минг, Шимолий Кавказда 4 минг ва Қримда 1 минг масжиди шариф бузиб ташланган. Агар 1917 йилда Туркистонда 20 минг масжид бўлган бўлса, 1953 йилға қелиб фақат 250 масжид қолди.

Коммунистлар ислом динини йўқ қилмоқчи бўлди. 6 млн туркистонликни «миллатчи», «пантуркчи», «панисломчи», «халқ душмани», «қулоқ» ва «империалистлар малайи» қаби тамғалар билан қоралаб қатагон қилди ва қириб ташлади. Лекин Туркистон халқлари ўз миллий борлиқларини, ўз динини, ўз маданиятини, ўз тилларини сақлаб қолишға мувофиқ бўлдилар. Инсоният тарихида ҳеч бир салтанат абадий бўлган эмас. Пётр I барпо этган Россия империяси (унинг меросхўри Қизил империя) ҳам роппа-роса 270 йилдан сўнг - 1991 йилда қулаб парчаланиб кетди.

Тўхтасин Мўминов